

BIRÓ JÁNOS

MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest

HELYESÍRÁSI KÉRDÉSEK A MAGYAR NYELV NAGYSZÓTÁRÁNAK ÍRÁSA KÖZBEN

1. Bevezetés

A magyar nyelv nagyszótára (a továbbiakban Nszt.) a magyar nyelvtudomány eddigi legnagyobb szótári vállalkozása. Történeti jellegű értelmező szótár, amely a szinkrón nyelvállapot bemutatása mellett alkalmas arra, hogy az elmúlt bő 200 évről, tehát a felvilágosodás korától, 1772-től napjainkig terjedő időszak nyelvi változásairól, a lexémák történeti fejlődéséről a szótárírás eszközeivel hű képet adjon. Minden eddiginél bővebb címszókészletével nem csupán az irodalmi és a köznyelv szókészletét mutatja be (bár korábbi címe ezt sugallta: *A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára*), hanem bőségesen válogat más nyelvi regiszterek, pl. a csoport- és rétegnyelvek, a nyelvjárások, a szleng stb. szókészletéből is. További jellemzője a szótárnak a korpuszalapúság, ami az jelenti, hogy a szavak egyes jelentéseit, nyelvtani viselkedését, használatbeli szabályait stb. minden esetben nyelvi adatokból vonja el. Ebben segítségére van a kb. 30 millió szövegszót tartalmazó *Magyar történeti szövegtár*, a mintegy 6 millió cédulából álló archivális gyűjtemény, amelyet a 19. század végétől a 20. század közepéig hoztak létre, valamint a kb. 335 millió szót tartalmazó cédés adatbázis (Ittész 2002: 13).

A szókészlet számbavételének egyik elengedhetetlen feltétele, hogy meghatározzuk, mit is tekintünk szótári szónak, illetve lexémának, valamint hogyan különítjük el a szókapcsolatokat és a szóösszetételeket. A Nszt. ebben a szavak, szerkezetek jelentés-tani vizsgálata, a tagok közötti esetleges jelentésváltozás megállapítása mellett a helyesírás grammatikai megalapozottságú, hagyományos leírását veszi alapul. A helyesírásban azonban időről időre ellentmondásos alakokra, következtelenségekre bukkanhatunk, amelyek megnehezítik a szótári munkát. Mindezek a következőkből adódhatnak:

1. A mérvadó helyesírási szótárak – mint a *Magyar helyesírási szótár* (a továbbiakban MHSz.), illetve az Osiris *Helyesírás* (a továbbiakban OH.) szótári része – néhány esetben ugyanazt a jelenséget, szót más módon ítélik meg. (Az eltérő írásmódú szavak listáját l. Szegi 2008.)
2. Hasonló problémákkal szembesülünk akkor is, amikor azt tapasztaljuk, hogy a szabályozás és a szótárban található alakulatok írásmódja ellentmond egymásnak.
3. Más esetben az vet fel kérdést, hogy a helyesírási szótárban megtalálható szavak írásmódja eltér a (nyelvi adatokkal is alátámasztható) mindennapi írásgyakorlattól.

A nem egyértelműen megítélhető, esetleg ellentmondásos példákat a szócikkírónak azonban valamilyen módon kezelnie kell. A szócikkek kidolgozása során a helyesírási szabályoktól nem, a helyesírási szótárakban található írásformáktól pedig csak indokolt esetben – a vonatkozó szabály betartása miatt – térünk el.

A jelen dolgozatomban bemutatok néhány, a nagyszótári szócikkek írása közben felmerülő, tipikusnak mondható helyesírási kérdést és az azokra adott szótári választ.

A témának időszerűsége ad az is, hogy nemrégiben jelent meg *A magyar helyesírás szabályainak* 12. kiadása (a továbbiakban AkH.¹²), amely jó néhány szó írásmódját megváltoztatta, vagy a korábbi helyes írásmód mellett más írásváltozatot is kodifikált. Azt gondolom, érdemes tehát összevetni a Nszt. címszavakra vonatkozó helyesírási megfontolásait az új szabályzat döntéseivel. A tipikusnak mondható, a szótári munkánk során gyakran felmerülő helyesírási kérdések bemutatását – amennyiben az lehetséges – *A magyar helyesírás szabályainak* a témakörei szerint csoportosítva teszem meg. Mivel a Nszt. a lexémánál nagyobb nyelvi egységekkel nem foglalkozik, ezért írásomban az elválasztással, az írásjelek használatával, a tulajdonnevekkel (egy-két kivételtől eltekintve, lásd a későbbiekben) nem foglalkozom.

2. Címszó, alakváltozat, helyesírás

A szótár szerkezeti alapegysége a szócikk, amelynek meghatározó eleme a címszó. A Nszt. a félkövérrel szedett, a magyar helyesírásnak megfelelő címszó mellett sorolja fel azokat az alakváltozatokat, amelyek vagy a régiségben, vagy valamely nyelvjárásban, vagy egyéb nyelvi regiszterben használatosak (voltak). „Az alakváltozatok egy részénél nem könnyű eldönteni, hogy melyik legyen a címszava a szótárnak, illetve hogy egy szócikkbe kerülhetnek-e az adott változatok vagy külön címszóvá váljanak” (Ittész 2002: 18). A felmerülő kérdésekben a szótárak – pl. a történeti-etimológiai, a tájszótárak stb. – mellett az adatbázisainkban fellelhető nyelvi adatok szolgálnak segítségül. A források áttekintése, alaposabb vizsgálata után tudunk csak pontos információt mondani a címszóról, illetve annak alakváltozatairól.

A szócikkfejben megjelenhet hangalakváltozat (pl. *csepp - csöpp, lyuk - luk - lik; lány - jány* stb.) és grammatikai változat (pl. *gyón - gyónik*). „Írásváltozatokat a hangalakváltozatoktól eltérően csak kivételesen emeljük a szócikkfejbe [...] (pl. *joker* l. *dzsóker, jam* l. *dzsem*)” (Ittész 2002: 24–25).

Helyesírási kérdések a címszó megadásával kapcsolatban tulajdonképpen a következő esetekben merül(het)nek fel:

1. Számos olyan példát ismerünk, amikor egy-egy szónak több alakváltozata is általánosan bevett a köznyelvben, és amelyeket a helyesírás igyekszik normatívvá tenni, vagylagos írásmóddal jelezni. Pl.: *asztán - azután, benn - bent, csepp - csöpp, csorog*

- *csurog, csüng* - *csügg, dől* - *dül, szög* - *szeg*. Ilyen esetekben a Nszt. a címszómegadásban szinte mindig a korábbi (ÉrtSz., ÉKsz.) szótárak gyakorlatát, az ún. szótári hagyományt követi. Pl. a *cseng* - *csöng* szópár **cseng**, a *csepp* - *csöpp* **csepp**, a *csorog* - *csurog* **csorog**, az *advent* - *ádvent* pedig **advent** címszót kapott. Ez utóbbi szó az új kiadású helyesírási szabályzat szótári részében mindkét változatában szerepel: *advent* v. *ádvent*. A változtatás mellett szólhatott az, hogy – az *advent*, illetve *ádvent* közel azonos korpuszbeli találatzáma mellett – az *ádvent* tőváltozat különösen a protestáns hívek nyelvhasználatára jellemző. A Nszt.-ban az *ádvent* alakváltozatként való felvétel a gyakorisági szempont mellett az eltérő stílusérték is indokolta: (kül. prot).

2. A kiejtés és a helyesírás normája eltér egymástól, vagy ahogy Fábíán Pál írja: „a kiejtés szerinti írás körébe tartozó esetekben [...] a nyelvi norma és a helyesírás elindult a különfejlődés útján.” (1993: 506). Itt elég csak arra a két (az új helyesírási szabályzat által változtatott) szóra utalnom, amelyek kiejtése és írásmódja eltér egymástól, és amelyek – a forrásaink tanúsága szerint – a mindennapi írásgyakorlatban is egyre gyakrabban a kiejtés szerint íródnak: (az AkH.¹² szerint) *árbóc, búra*. A szócikkek kidolgozása során felvetődött: a címszó írásmódjánál a(z akkor érvényben lévő) helyesírási szabályzatot, etimológiai szempontokat vagy az írásgyakorlatot, az úzust vegyük-e figyelembe? Végül nem változtattunk, és az *árboc, bura* írásmódok mellett döntöttünk.

Az adatokat vizsgálva ingadozást tapasztaltunk néhány, már jövevényszónak minősülő szó esetében is. Például: *bedekker, biennále, dietetika, disztinkció*. Az írásgyakorlatban ugyanis egyre nyilvánvalóbb módon jelen vannak a *bédekker, biennálé, dietetika, disztinkció* írásmódok is. A Nszt. a megjelenés előtt álló VI. kötetében csupán a *dietetika* címszavasításával tér el a korábbi gyakorlattól. A *dietetika* írásmód mellett nemcsak az szólt, hogy sokkal gyakoribb, mint a szabályzat által javasolt *dietetika*, hanem az is, hogy maga a *dietetika* tudományág¹ is ebben a formában használja ezt a szót – az adatok alapján legalábbis ez látszik. Az új szabályzatban már mindkét írásmód szerepel: *dietetika* v. *dietétika*, a származékok között viszont már csak a *dietetikai*, illetőleg a (helyesírási szabályzat 206. pontja értelmében) *dietetikus* alakokat találjuk.

3. Az idegen eredetű szavak írása

Az alakváltozatok, pontosabban az írásváltozatok kérdésköréhez tartozik az idegen szavak írásmódjának kérdése is. Érdemes röviden erre is kitérni.

A magyarban már általánosan használt idegen szavak az írásgyakorlatban egyre gyakrabban fordulnak elő magyaros, a kiejtés szerinti írásmóddal. Az idegen szói, illetve jövevényszói (egyáltalán nem egzakt) kategóriákat is több-kevesebb sikerrel ennek alapján állapítjuk meg. Erről a 12. kiadású helyesírási szabályzatban a következőket olvashatjuk: „Az idegen

1 Példaként hadd említsem meg dr. Rigó János 2007-ben megjelentetett *Dietetika* című tankönyvét.

eredetű közszavak idő múltával jövevénytávká válhatnak, azaz olyannyira meghonosodhatnak, hogy más nyelvből való származásuk feledésbe merül. A jövevénytávkákat ezért mindig magyarosan írjuk. Az olyan szavakat, amelyeknek más nyelvi eredete még többé-kevésbé nyilvánvaló, idegen szavakként tartjuk számon. Ha egy latin betűs írású nyelvből átvett, általános fogalmat jelölő idegen szó közkeletűvé válik, eredeti írásmódját a magyar kiejtést tükrözö formával váltjuk fel. Az idegen szavakat tehát attól függően írjuk már magyaros vagy még idegen írásmód szerint, hogy mennyire haladtak előre a jövevénytávkává válás útján” [AkH.¹² 202. a) pont]. Annak eldöntése tehát, hogy milyen esetben, esetekben alkalmazhatjuk a magyaros, fonetikus írást, igencsak problematikus, hiszen a közkeletűség nehezen megfogható fogalom. Ilyen esetekben a szótáríró az általános helyesírási szótárak (ideértve a szaknyelvi szótárakat is) mellett leginkább a – nyelvhasználatot reprezentáló – korpuszok (*Magyar történelmi szövegtár*, *Magyar nemzeti szövegtár*, néhány, az elmúlt 10-20 évet bemutató cédés forrás, pl. *Magyar Hírlap* stb.) alapos vizsgálatával foglalhat állást. Figyelembe vesszük továbbá az OH. ide vonatkozó iránymutatását, miszerint ha az idegen eredetű szó magyaros írásmódja az adatok összességét tekintve eléri a 40%-ot, akkor talán érdemes az idegenes írásmód helyett a fonetikus követni, hiszen ez azt mutatja, hogy a szó – a magyar helyesírást is követve – egyre inkább jövevénytávkának tekinthető (Mártonfi 2005–2007: 101). Néhány példa a már megjelent címszavak közül.

a) Szavak, amelyek esetében – a szabályzattal összhangban – a magyaros írásmód mellett döntöttünk:

biznisz: A *biznisz* esetében követtük az OH. ajánlását, amely a korpuszok adataival is összhangban volt. Az AkH.¹²-ban is ez az alak található meg. A *business* alakot írásváltozatként feltüntettük a szócikkben.

bungáló: Az 1988-ban megjelent *Helyesírási kézisztárban* (a továbbiakban HKsz.) jelent meg először a *bungáló* magyaros írásmód. A forrásaink adatai is ezt az írásmódot igazolták.

dzsem: A címszóban a *dzsem* írásváltozatot emeltük ki, írásváltozatként azonban ott van a *jam* is.

dzsessz: Mind a *dzsessz*, mind a *jazz* írásmód jellemző. Annak ellenére, hogy a *dzsessz* írásmódját már az 1954-es, 10. kiadású szabályzat is támogatta, az idegenes *jazz* alak továbbra is általános maradt. Az új szabályzat – a HKsz.-ban található *jazz* írásmódot is megerősítve – immár elfogadhatónak tartja az idegenes írásmódot is. A Nszt.-ban a *dzsessz* szócikkben írásváltozatként ott találjuk a *jazzt* is.

dzsörzé: Bár a *dzsörzé* írásmód az 1988-as HKsz. megjelenése óta kiejtés szerinti, az írásgyakorlatban (a forrásainkban) még mindig tartja magát a *jersey* írásmód, amit a Nagyszótár *dzsörzé* szócikkében található adatok is mutatnak.

dzsúsz: A *dzsörzé*hez hasonlóan a *dzsúsz* esetében is általánosnak mondható az idegenes (*juice*) írásmód. Mivel azonban a helyesírás mindkét esetben a kiejtés szerinti írásmódot kodifikálta, a címszó megadásában a magyaros írásmód mellett döntöttünk.

b) Szavak, amelyek esetében – a szabályzattal összhangban – az idegenes írásmód mellett döntöttünk:

byte: A *Műszaki helyesírási szótár bájt (byte)* javaslatával szemben minden további helyesírási szótár (MHSz. 1999, AkH. 2000., OH.) az idegenes *byte* írásmódot tartalmazza. Az idegenes írásmód általánosabb használatát – igazolva Kalcsó (2003–2004) ide vonatkozó kutatását – az általunk használt források is alátámasztották.

cool: A szlengben használatos *cool* szó írásmódjában – bár voltak *kül* adatok is – maradtunk az idegenes írásmód mellett. Csak egy példa a *kül* írásmódra: „A nickemet [= választott internetes felhasználói nevemet] meg ne buzeráld [...] mert tök *kül*” (Magyar Hírlap, 2000. szept. 9. CD09, 12).

cowboy: A helyesírási szótárak mindegyike az idegenes írásmódot ajánlja, a *kovboj* írásmódra csak elvétve találtunk példát a forrásainkban. Ilyen volt például a következő: „halálra izgultuk magunkat azon, vajon utoléri-e a galád keletnémet *kovbojok* a jugoszláv Gojko Mitićet Szovjet-Közép-Ázsia legnagyobb homoksvatagában” (Magyar Hírlap, 1994. nov. 5. CD09, 5).

c) Szavak, amelyek esetében – a szabályzattal szembemelve – a magyaros írásmód mellett döntöttünk:

dizájn: A Nszt. 2013-ban megjelent V. kötetének munkálatai közben döntenünk kellett arról, hogy a mérvadónak tekintett *Magyar helyesírási szótárban* található *design* vagy az OH. és az AkH.¹² által javasolt – és az adataink alapján is általánosabban elterjedt – *dizájn* írásmódot emeljük-e ki a szócikkfejbe. Végül a magyaros *dizájn* írásmód mellett döntöttünk. (A *design* írásmódú utaló szócikk természetesen megtalálható az V. kötetben.)

dzsoint: Ugyanilyen megfontolásból – az adatok alapos számbavételét követően – döntöttünk a *dzsoint* írásmód mellett. (Későbbi kötetben jelenik meg, de hasonló kérdéseket vet fel például az *e-mail* v. *ímél* írásmód is. A 12. kiadású szabályzat mindkét írásformát helyesnek tartja.)

Az olyan idegen, főként a latinból, a franciából, az olaszból eredő szavak esetében, amikor az eredeti írásképe és a magyaros írásmód megoszlása pusztán egy-két szó eleji graféma rendszerszerű eltérésén alapul, a Nszt. az írásváltozatokra egy összefoglaló megjegyzéssel utal. Ilyen megjegyzések például: a *c* kezdetű címszavak *k* alatt is (ide tartoznak: *categoria* – *kategória*, *clerikus* – *klerikus*, *club* – *klub*, *coda* – *kóda*, *computer* – *komputer*, *conto* – *kontó*, *cultura* – *kultúra*, *credo* – *krédó*, *critica* – *kritika*); illetve *ch* kezdetű címszavak *cs*, *k*, *s* alatt is (pl. *chanson* – *sanzon*, *champing* – *kemping*, *chatel* – *csetel*, *cherub* – *kerub*, *chemia* – *kémia*, *chips* – *csipsz*; *charta* – *karta*; *champagne* – *sámpány*, *champagner* – *sámpányer*).

4. Még néhány szó a címszavakról

1. A Nszt. szerkesztési szabályzata értelmében címszók lehetnek még „a köznévi **betűszók** közül azok, amelyeknél kiírjuk a betűk nevét (*tébécé, téesz*)” (Ittész 2002: 17). Így kerülhetett bele a szótárba a *cédé* és a következő kötetbe a *dévéde* szó is. A szótárban minden esetben a betűjelet követő írásmód van félkövérrel szedve, az egyéb írásváltozat a címszó mellett található. Pl.: *cédé, CD; dévéde, DVD*. A szerkesztési szabályzat iránymutatásait betartva változtattunk az *ABC-áruház* (MHSz., OH.) írásmódján is. Ezzel persze valójában nem helyezkedtünk szembe a szabállyal, hiszen az *ábécé* írásmód ’a betűk meghatározott állománya és felsorolási rendje’ jelentésben már jó ideje elfogadott a helyesírásban. Szótárunkban a címszó *ábécéáruház*ként szerepel, és további példaként kidolgoztuk az *ábécébolt* szót is.

2. A Nszt. írása közben a **tulajdonnevekkel** kapcsolatos helyesírási kérdések viszonylag ritkán fordulnak elő. Ennek oka az, hogy tulajdonnevek csak abban az esetben lehetnek címszók, pontosabban szerepelhetnek valamely szerkezet elemeként címszóban, ha a szerkezet közszói értékben használatos, például: *Luther-kabát, Kossuth-szakáll* stb. (Ittész 2002: 18). Speciális eset továbbá, amikor a tulajdonnév ún. értelmezett szókapcsolat vezérszava. (Az értelmezett szókapcsolatról részletesebben *A különírás és az egybeírás* cím alatt.) A 2011-ben megjelent B kötetben több ilyen jellegű, főnévi értékben használatos szerkezettel is találkozhatunk. Például: *Boldogasszony csipkéje, Boldogasszony haja, Boldogasszony mentája, Boldogasszony palástja, Boldogasszony papucs, Boldogasszony tenyere, Boldogasszony tövise*.

Ugyanakkor van jó néhány olyan köznévi szó (pl. díjak, földrajzi köznevek stb.), amely tulajdonnévi értékben is használatos. Ilyen esetben a szótár az adott szócikk megfelelő jelentésében különböző grammatikai megjegyzéssel, megjegyzésekkel jelzi a tulajdonnévi használatot. Ilyen megjegyzéseket találhatunk: **tulajdonnévként is, tulajdonnév részeként is, tulajdonnévi előtaggal**. A legtipikusabbnak mondható *akadémia/Akadémia* mellett ilyenek még: *alföld, aranytoll, autókлуб, belügy, belügyminisztérium, citadella, délvidék* stb.

5. A különírás és az egybeírás

Általános tapasztalat, hogy írásgyakorlatunk legneuralgikusabb pontja a különírás és az egybeírás. Az erre vonatkozó szabályok helyes alkalmazásához ugyanis alapos grammatikai ismeretekre van szükség. A grammatika és a helyesírás közötti szoros viszony sehol máshol nem annyira szembeszökő, mint ezen a területen. Az OH. a következőképpen taglalja mindezt: „Ahhoz, hogy a különírás és az egybeírás szabályait megfelelően tudjuk alkalmazni, arra van szükség, hogy képesek legyünk különbséget tenni a szószervezetek és

a szóösszetételek között, hiszen ezek a szabályok elsősorban a szavak összekapcsolásának, illetőleg az összetett szavak alkotásának törvényszerűségein alapulnak” (Laczkó–Mártonfi 2004: 90).

A Nszt. a szókapcsolatok és a szóösszetételek mellett önálló szótári egységként dolgozza ki az ún. értelmezett szókapcsolatokat, amelyeket a szerkesztési szabályzat a következőképpen definiál: „**Értelmezett szókapcsolatnak** az olyan lexémaszerűen összeforrt szintagmát tekintjük, amelynek elemei – de legalábbis egyik elemük – még őrzik eredeti konkrét jelentésüket. Az értelmezett szókapcsolat lehet jelzős, illetve igéből és névszóból álló szószerkezet, ritkábban két névszó határozós v. határozói szerepű szerkezete (pl. fok- v. mértékhatározós szerkezet, kettős határozók)” (Ittész 2002: 61). A szótári munka során tehát fontos tisztázni, hogy egy-egy nyelvi szerkezetet szókapcsolatnak, szóösszetételnek vagy esetleg értelmezett szókapcsolatnak tekintünk-e. A Nszt. ebben – ahogy már a bevezetőben is írtam – a helyesírás grammatikai-szemantikai megalapozottságú, hagyományos leírását veszi alapul. A helyesírási útmutatások – bár az esetek nagy részében követhetők – olykor-olykor bizonytalanságban hagynak minket, ellentmondásosan ítélnék meg hasonló szerkezeteket. A továbbiakban néhány kérdéses szerkezetet és az azokra adott szótári válaszokat mutatom be.

5.1. Az anyagnévi jelzős alakulatok írásmódja

Az anyagnévi jelzős szószerkezetek és szóösszetételek elkülönítése pusztán formai, hiszen a szabályzat 116. pontja azt mondja: „Az anyagnévi jelzőt, ha egyszerű szó, egybeírjuk a nem összetett fővelekkel, például: *aranygyűrű, alumíniumedény, faburkolat, gyapjúsál, köfal, platinatégely*. Ha azonban az anyagnévi jelzős kapcsolatnak valamelyik vagy mindkét tagja összetett szó, az anyagnevet különírjuk jelzett szavától, például: *acél mérőszalag, bőr pénztárca; hernyóselyem ing, vasbeton gerenda; műanyag padlóburkolat*” (AkH.¹² 116). A szabályzat értelmében tehát az egybeírt, két tagból álló szerkezetek szóösszetételnek, a három vagy annál több szóból álló alakulatok pedig szószerkezetnek minősülnek. Ezt a nyilvánvaló ellenmondást valahogyan a szótárnak be kell mutatnia. Ezt alapvetően két módon tehetjük.

Az első, általánosabb eljárás az, amikor az anyagnév egyszerű szó, és annak melléknévi jelentésében a nyilvánvaló szószerkezetek mellett két tagból álló összetételeket is feltüntetünk, és az adott jelentéshez grammatikai megjegyzésként kiírjuk: **összetételek előtagjaként is**. Ezt a megoldást az is indokolta, hogy az anyagnevek között vannak kevésbé használatosak is. Ilyen esetben a kéttagú szerkezetek mellett háromtagú (valóban szószerkezetnek minősülő) adatokat nehéz találni.

A másik megoldás pedig az lehet, ha ún. bokrosított szócikkekbe sűrítve dolgozzuk ki az azonos anyagnévi jelzővel ellátott szóösszetételeket. Ilyen módon jártunk el például a *damaszt-* anyagnévi bokorcímű szó esetében is. Pl.: *damasztabrosz, damasztfüggöny, damaszttruha, damasztzalvéta, damasztzoknya, damasztterítő*.

Az anyagnevek nagyszótári kidolgozásában szempontként figyelembe vettük az Osiris *Helyesírás* című munkában anyagnévi mozgósabályként leírt jelenséget (Laczkó–Mártonfi 2004: 134). A *damaszkuszi acél fegyver* szerkezet anyagnévi jelzője (*damaszkuszi acél*) ugyanis melléknévképzővel ellátott földrajzi név. Ilyen esetben a javasolt írásmód: a teljes különírás. A nagyszótár – követve az OH. ajánlását – a *damaszkuszi acél* szerkezetet önálló szótári egységként, ún. értelmezett szókapcsolatként dolgozta ki, megkülönböztetve a szerkezet főnévi, illetve melléknévi használatát.

5.2. A mennyiségjelzős szerkezetek helyesírása

A mennyiségjelzős kapcsolatok tagjait általában külön kell írni. Ez alól azon szerkezetek kivételek, amelyek esetében jelentésváltozás következett be. Pl.: *ezeremester* ('sok mindenhez értő'), *hatökör* ('buta'), *öttusa* ('sportág').

A mennyiségjelzős kapcsolatokon írásmódjában is érvényesül az ún. rendszert alkotó íráshagyomány. Az AkH.¹² 117. pontjában ugyanis a következőket olvashatjuk: „Ha két szó kapcsolatában az előtag egyszerű tőszámnév (illetve a *sok, több, fél* szó), az utótag pedig egy *i, -ú, -ű, -jú, -jű, -s, -nyi* képzős egyszerű szó, akkor a tagokat egybeírjuk, például: *harmincnapi, kétéves, kilenchnavi, háromlábú, ötágú, hétfejű, kéztónájú, kétpetéjű, sokmilliós, többoldalú, húszfőnyi*. Ha azonban akár az előtag, akár az utótag, akár mind a kettő összetett szó, a kapcsolat elő- és utótagját különírjuk, például: *hat vegyértékű, egy szótagos, negyven négyszögöles, száz hektoliternyi; huszonnégy tagú, negyvennyolc órás, tizenkét emeletes, száztizenhat napi; hetvenöt centiméteres, ötvenhét másodpercnyi.*”

A Nszt. a (következő kötetben megjelenő) *egy* szó kidolgozása során figyelembe vette a helyesírás által kodifikált íráshagyományt. A két egyszerű szóból álló összetételeket az *egy-* előtagi borkorban dolgozta fel a következő grammatikai megjegyzéssel: *-i, -nyi, -s v. -ú/-ű képzős utótaggal, mn-i értékben*. Az alcímszavak közé olyan többnyire egyjelentésű összetételek kerültek, amelyek felvételét vagy az adatok nagy száma vagy szótári előzményük (címszók az ÉKsz.-ban vagy az ÉrtSz.-ban) indokolta. Néhány alcímszó a szócikkstruktúrából: *egyágyas, egyemeletes, egyfordulós, egyforintos, egyhasábos, egyhavi, egyheti, egykamarás, egylovas, egy napi*.

A hagyományosan különírt, 1 + 2 szerkezetek közül egy jellemző példát (az *egy szótágút*) az *egy* szócikk megfelelő jelentésében tüntettünk fel.

5.3. Az *-ó, -ő* képzős származékokkal alakult szó szerkezetek és szóösszetételek

Az anyagnévi és a mennyiségjelzős szerkezetekhez hasonló formai kritériumokat találunk a folyamatos melléknévi igenévi jelzős szerkezetek helyesírásában is. Abban az esetben ugyanis, ha „az igenév nem folyamatra, hanem valamilyen képességre v. rendeltetésre vonatkozik, illetőleg a jelzett szó az igenévben kifejezett cselekvésnek valamilyen határozója” (Laczkó–Mártonfi 2004: 113), az egybeírást alkalmazzuk. A formai kritérium persze itt is érvényesül: csak két egyszerű szó kapcsolata tekinthető összetételnek, egybeírandónak.

A három vagy annál több szóból álló szerkezetek szókapcsolatnak minősülnek, és ezáltal az adott igenévi eredetű szó melléknévi jelentésébe kerül(het)nek. (Az *-ó*, *-ő* képzős szerkezetek írásmódjáról részletesebben l. Dobsonyi 2001–2002.) Jól példázzák mindezt a *csomagoló* és a *dohányzó* szócikkek.

A *csomagoló gépsor* jelzős szerkezet a *csomagoló* szócikk melléknévi jelentésébe azért kerülhetett be, mert megfelel az 1 + 2 formai kritériumnak, vagyis szókapcsolatnak minősül. Ezzel szemben a *csomagológép* összetétel, és mint ilyen a *csomagoló* szócikk végén az ún. utalóblokkban, a jellemző (de önálló szócikkben nem kidolgozott) összetételek között található (ÖE.: *-gép*).

Ugyanezt látjuk a *dohányzó* szócikk melléknévi jelentésében is. A *dohányzó váróterem*, *étterem* szerkezetek a szócikk melléknévi jelentésében, a *dohányzószakasz* ezzel szemben önálló szócikként, összetett szóként van kidolgozva.

5.4. A főnévi jelzős kapcsolatok helyesírása

A minőségjelzős szerkezetek között a melléknévi és a melléknévi igenévi jelzők mellett érdemes kitérni a főnévi jelzős kapcsolatok helyesírására is. Az AkH.¹² 125. szabálypontja értelmében „a foglalkozást, kort, minőséget, csoportot jelölő, úgynevezett főnévi minőségjelzőt különírjuk a jelzett szavától, például: *ajándék könyv*, *belgyógyász barátunk*, *gyermek király*, *huszár főhadnagy*, *közgazdász szakértő*, *mérnök bátyám*, *mérnök kolléga*, *professzor asszony*, *rendőr százados*, *tanár úr*, *tanító néni*, *tüzér tizedes*, *vendég néni*; *körte alakú*.” A Nszt. az ilyen esetekben az adott szócikk megfelelő jelentésében (jelzőként is) grammatikai megjegyzést, illetve legalább egy, a grammatikai megjegyzést illusztráló nyelvi adatot tüntet fel.

Néhány esetben azonban ellentmondásba kerül a szabály és a hagyományos(nak mondott) írásgyakorlat. Néhány példa a szócikkírói munkából.

1. A földtörténeti korok megnevezései gyakran fordulnak elő főnévi jelzőként. A fenti szabálypontnak megfelelően ezeket rendre külön kell írni: *jura időszak* (OH.), *kréta időszak* (OH.), *pleisztocén kor* (MHSz., OH.). A helyesírási szótárakat lapozgatva azonban kivételes írásmódú alakokra is bukkanunk. Például: *devonkor* (MHSz., OH.), *karbonkorszak* (MHSz., OH.), *jurakor* (MHSz.), *krétakor* (MHSz.). A *devon* szócikk írása közben felmerült a kérdés: a *devonkort* főnévi jelzős szerkezetként vagy kivételes írásmódú alakulatként (a *jurakorhoz*, *krétakorhoz*, *karbonkorszakhoz* hasonlóan, amely önálló tételként ki volt dolgozva az értelmező kéziszótárban) önálló szócikkben dolgozzuk-e ki? Végül a *devon* szócikkben mint főnévi jelzős adatot tüntettük fel.

2. A kutyák, kutyafajták nevének helyesírásában is hasonlóakat tapasztaltunk. A szabály értelmében a *buldog kutya*, *csaucsau kutya* és a *dobermann kutya* főnévi jelzős szerkezeteket külön kell írni. Ehhez képest *agárkutya*, *pulikutya* egybeírt alakokat is találunk a szótárakban. Az *A* betűs kötetben megtalálható *agárkutya* kidolgozásával akkor a szótári és helyesírási hagyományt követtük.

3. A zene, zenei irányzatok elnevezéseinek helyesírása, illetve szótári kidolgozása is vet fel kérdéseket. A *beat*, *blues*, *country*, *dzsessz* szavak önmagukban jelentik az adott zenét, illetve zenei irányzatot, stílust (ellentétben például a *cigányzene* összetétellel), így a következő alakulatokban a *beat*, *blues* stb. szavak főnévi jelzőknek tekintendők: *beatzene*, *blueszene*, *countryzene*, *dzsesszene*. A hagyományos szótári és helyesírási gyakorlat azonban ezzel szembe megy. Mivel azonban nem alkalmi, hanem tendenciózus kivételekről (Laczkó 2005–2007: 92) van szó, a fenti példák kidolgozásában a helyesírási szótárakat követtük.

5.4.1. Csodaszép vagy csoda szép?

A főnévi jelzős szerkezetek írásmódját taglaló 125. passzus folytatása sem tekinthető általános érvényű szabálynak: „Ugyanígy különírjuk a nyomatékosító szavakat attól a szótól, amelyre vonatkoznak, például: *csuda érdekes*, *jó nagy*, *jó néhányszor*, *kutya hideg*, *nagy néha*, *szép piros*” (AkH.¹²). A nyomatékosítás egyik igen gyakori eszköze az ún. fokozó partikula. (Itt kell megjegyeznünk, hogy a Nszt. a lexikográfiai leírásban, elemzésben először veszi fel a partikulát a szófajai közé.) Íme, néhány példa a már megjelent nagyszótári kötetekből: *baromi hideg*, *bazi nagy*, *bitang erős*, *bomba jó*, *borzasztó hangos*, *bődületes nagy*, *bűn rossz* stb. A fenti példák esetében nem is tapasztaltunk eltérést a szabály és a helyesnek ítélt írásmód között. A *csoda - csuda*, illetőleg a *dög* szavak írásakor azonban annál inkább.

A *csoda* szócikkben az egyik legtipikusabb szerkezet, a *csodaszép* (a 12. kiadású szabályzat szerint *csoda szép*) nem található meg a példák között. Ennek oka abban keresendő, hogy a *csodaszép* – a szócikk írásakor érvényes szótárak szerint – egybeírandó. Az értelmező szótárak mindegyike (szóösszetételként értelmezve) külön szótári egységként dolgozta ki. Ez alól mi sem voltunk kivételek. Az új szabályzat változtatott a korábbi írásmódon, és a *csoda szép* írásformát kodifikálta.

A *dög* szócikk kidolgozása során a szabályos írásmód (*dög erős* [OH.]) mellett találtunk kivételes írásmódú alakokat is. Például: *dögfáradt* (MHSz.), *dögunalmas* (OH.). Ezeket azonban – az AkH.¹² szótári részével is szembeemelve – immár nem külön szócikkekben, hanem a *dög* partikula szófaji blokkjában mint nyelvi adatokat tüntettük fel.

5.5. Még egy érdekesség: *deviszont*

A Nszt. V. kötetének megjelenésekor az egyik legnagyobb visszhangot az keltette, hogy bekerült a szótárba a *deviszont*. Sem korábban, sem az új helyesírási szabályzatban, szótárban nem kapott helyet ez az összetett kötőszó. Bár az írásgyakorlatban a *deviszontra* a különírás a jellemző, az alábbi okok miatt önálló lexémaként, szótári tételként – és immár az összetett kötőszóknak megfelelően – egybeírva dolgoztuk ki. A *deviszontot* tehát – és csupán ennyiben tekinthető helyesírási vonatkozásúnak a kérdés – mintegy kodifikálta a Nszt.

A *deviszont*tal kapcsolatban az általános (nyelvművelői) vélekedés az, hogy (idézve a Nyelvművelő kézisztótárt): „Többnyire [...] pusztán szófecsérlés a *de viszont* kötőszóhalmozás. Pl. ebben a mondatban: az edzéseken nem valami szorgalmas, *de viszont* fontos gólokat lő, v. csak a *de*, vagy csak a *viszont* kötőszóra lett volna szükség: nem valami szorgalmas, de fontos gólokat lő, illetve ..., viszont fontos gólokat lő” (Grétsy–Kemény 2005: 106). A *de viszont* tehát a fönti érvelés szerint „logikátlan”, amely ellene van a magyar nyelv szabályainak. Az összetett kötőszó alaposabb vizsgálata másról tanúskodik.

1. Először is: a *de viszont* a Magyar történeti korpusz és más korai forrásaink alapján már a 18. század végétől adathozható. Rövidebb-hosszabb időszakokat kivéve végig jelen volt nyelvünkben. A II. világháborút követő időszakban (1948–1997) használata a nyelvművelői tevékenység hatására ugyan visszaszorulóban volt az írásbeliségben (Szabó 2011), ez azonban nem eredményezte azt, hogy teljesen eltűnt volna nyelvünkől. Szemléltetésként álljon itt Szabó Tamás Péter a történeti korpuszon végzett vizsgálatának eredményeit bemutató grafikonja.

1. ábra: A *deviszont* előfordulása (1772–1997) (Szabó 2013)

2. A kötőszóhalmozás, vagyis az, amikor rendszerint két azonos vagy hasonló funkciójú kötőszó a nyomatékosítás végett egymás mellé kerül, teljesen általánosnak mondható a magyar nyelvben. Számos összetett kötőszó alakult ki a szavak gyakori együttállása nyomán. Például: *ámbár, ámde* stb. A *de viszont* tehát – a nyelvtörténet tanúsága szerint – egy viszonylagosan produktív szóalkotási mód egyik példája.

3. Az összetett szavakra jellemző módon a *deviszont* egy hangsúlyos. A hangsúly a szerkezet első szótagjára és nem a szókapcsolatot alkotó tagokra külön-külön esik.

4. A *deviszont* alaposabb szemantikai vizsgálata után nyilvánvalóvá vált: a *deviszont* jelentései nem feleltethetők meg egyértelműen a *de*, illetve a *viszont* ellentétes kötőszavak jelentéseivel. Az összetett kötőszó jelentése az évszázadok során megváltozott, és egy-két ponton el is tért az alkotóelemek jelentéseitől. Az összetett kötőszó testesebbé válásával a nyomatékosító funkció került előtérbe.

6. Összegezés

Dolgozatom fő céljának azt tartottam, hogy a Nszt. írása közben felmerülő helyesírási kérdéseket (a teljesség igénye nélkül) röviden ismertessem. A fentebb bemutatott példák-ból látható, hogy az akadémiai helyesírás egyértelmű követése – bármennyire irányelve is a Nszt.-nak – nem minden esetben valósítható meg. A nyelvi adatok elemzése, jelentés-tani vizsgálata, korpuszbeli előfordulásainak számbavétele után dönthetünk úgy, hogy – a szótári leírás adta lehetőségeken belül maradva – valamilyen átmeneti megoldást találva oldjuk fel az írásmódok közötti ellentmondást. Ritkább esetben eltérünk a helyesírási szótárakban található írásformáktól. Egy biztos: a nyelvi elemzésnek köszönhetően rámu-tathatunk bizonyos helyesírási anomáliákra, ellentmondásokra, és ez vélhetően nemcsak a szótárirók további munkáját segíti majd, hanem hasznos információkkal szolgálhat a helyesírási szakembereknek is.

Irodalom

- AkH.¹² = Magyar Tudományos Akadémia 2015. *A magyar helyesírás szabályai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Dobsonyi Sándor 2001–2002. Helyesírási szabályzatunk 11. kiadásának mérlege In: Bozsik Gabriella – Raisz Rózsa (szerk.): *Helyesírásunk időszerű kérdései a 21. század kezdetén*. Eger. 34–65.
- Fábián Pál 1993. Gondolatok a nyelvi normáról és a helyesírásról. *Magyar Nyelvőr* 504–506.
- Grétsy László – Kemény Gábor (szerk.) 2005. *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Ittzész Nóra 2002. Az Akadémiai nagyszótár szerkesztési szabályzata. In: Csengery Kinga – Ittzész Nóra (szerk.): *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 11–98.
- Kalcsó Gyula 2003–2004. Számítástechnikai szakkifejezések írásmódja a Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszában. In: Bozsik Gabriella (szerk.): *Korjelző változások – megoldandó írásmódok*. Az EKF Magyar Nyelvészeti Tanszékének kiadványa. Eger. 69–80.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Laczkó Krisztina 2005–2007. Gondolatok a magyar helyesírásról egy új kézikönyv kapcsán I. In: Bozsik Gabriella (szerk.): *Két évtized a helyesírásért*. EKF Líceum Kiadó. Eger. 90–96.
- Mártonfi Attila 2005–2007. Gondolatok a magyar helyesírásról egy új kézikönyv kapcsán II. In: Bozsik Gabriella (szerk.): *Két évtized a helyesírásért*. EKF Líceum Kiadó. Eger. 97–103.

Szabó Tamás Péter 2013. Vagy de, vagy viszont! Vagy de viszont... *Nyelv és Tudomány*:
<http://www.nyest.hu/hirek/vagy-de-vagy-viszont-vagy-de-viszont> (2019. 01. 23.)
Szege Ádám 2008. Tessék választani! *Édes Anyanyelvünk* 3: 6.

Az idézett példák forrásainak jegyzéke

AkH.¹² = Magyar Tudományos Akadémia 2015. *A magyar helyesírás szabályai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
HKsz. = László – Fábíán Pál (szerk.) *Helyesírási kézikönyvtár*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1988.
OH. = Laczkó Krisztina – Mártonfi Artilla 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó. Budapest.
MHSz. 1999. = Deme László – Fábíán Pál – Tóth Etelka (szerk.) 1999. *Magyar helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Nsz. = Ittész Nóra (szerk.) 2006., 2011., 2013. *A magyar nyelv nagyszótára* II., III., IV., V. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.